

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)

Станіслав Келембет

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ РОМАН МИХАЙЛОВИЧ II – ОСТАННІЙ САМОСТІЙНИЙ ВОЛОДАР ЧЕРНІГОВА

Головні висновки статті є такими. Роман Михайлович II, великий князь Чернігівський, уперше згадується у 1372 р. як союзник Московської держави. Між 1372 та 1375 рр. він уступив Чернігівське князівство великому князю Литовському Ольгерду, отримавши взамін Брянське князівство. Наприкінці XIV ст. (у 1395 р.?) Роман, розірвавши з Москвою, перейшов на службу до Вітовта Литовського, який, окрім Брянська, повернув йому родовий Чернігів, а також призначив на посаду намісника Смоленського (1399 р.). У Смоленську Роман Михайлович і загинув, убитий після здобуття міста його колишнім володарем, великим князем Юрієм Смоленським, у 1401 р.

Ключові слова: Чернігів, Брянськ, пом'яники князів Чернігівських, династія Ольговичів, Москва, Велике князівство Литовське (ВКЛ), Ольгерд, Дмитро Ольгердович Старший, Дмитро Московський, Вітовт.

Роман Михайлович, останній великий князь Чернігівський з місцевої династії Ольговичів, саме з таким повним титулом у джерелах згадується всього два рази. 1) У розділі з поминанням князів Чернігівської землі, що зберігся у складі пом'яника Введенської церкви Києво-Печерської лаври (за списком середини XVII ст.), міститься наступний запис: «Велик(ого) Кн(я)з(я) Романа Михайловича Черниговского убиеннаго от Князя Юрія Смоленского и С(ы)на его Князя Семена Романовича, и Кн(я)гиню его Марию Корачевскую»¹. Аналогічний запис містить і знаменитий Любецький синодик (за списком середини XVIII ст.), з тією різницею, що останнє слово у ньому читається як «корчевскую»². 2) У Тверському літописі наведено звернення вел. князя Литовського Вітовта до вел. князя Московського Василя Дмитровича 1404 р., невдовзі після втечі зі Смоленська тутешнього вел. князя Юрія Святославича, де згадується, що «(...) се ми Юрій много зла сътворилъ, брата мнѣ и тобѣ князя великого Романа Черниговского убилъ и казну его взялъ (...)»³.

Обставини загибелі Романа Михайловича нам відомі з інших літописів, але тут він названий не великим князем Чернігівським, а князем Брянським. У серпні 1401 р. Юрій Святославич, колишній вел. кн. Смоленський, разом зі своїм союзником, вел. князем Олегом Рязанським, підійшли до Смоленська, який вже кілька років (з 1395-го) знаходився у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). «А въ Смоленьсцѣ бысть в то время мятежь и крамола, овии хотиху Витовта, а друзии отчича своего. Князь же Юрьи сослася с горожаны, а они не можаху терпѣти насильства от поганых ляхов и предашася князю Юрью, отвориша ему град, а во граде седель тогда

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

от Витовта князя Романъ Михайловичъ Дѣбряньскій. И намѣстници Витовтовы поимаша, князя же Романа убиша и бояръ побиха брянських и смоленских, кото-рои князя Юрья не хотѣль, а княгиню Романову и дети отпустиша»⁴. У Рогозькому літописі це повідомлення наведене у скороченому вигляді, але тут говориться про вбивство «князя великаго Романа Михайловича Брянскаго»⁵.

Перший дослідник Любецького синодика, архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський), вважав Романа Михайловича онуком його повного тезки – Романа Михайловича «Старого», сина св. Михайла Чернігівського⁶. Однак цілком очевидно, що син Михайла Романовича (який єдиний раз згадується у 1263 р.) ніяк не міг бути вбитим у 1401 р. Батьком Романа Михайловича, майже напевно, був вел. кн. Чернігівський Михайло Олександрович, який записаний у пом'яниках безпосередньо перед ним. Саме такої думки дотримувалися М. Квашнін-Самарін⁷ та Р. В. Зотов⁸. Ми вважаємо, спираючись головним чином на дані ономастики (а саме, характерної повторюваності «родових» імен), що Роман Михайлович II був праправнуком Романа Михайловича I «Старого», великого князя Чернігівського та Брянського († близько 1290), вірогідніше за все, через його старшого сина Михайла.

Щоправда, можна згадати ще про оригінальну версію Ю. Пузини – польського аристократа і професора, відомого своїми екстравагантними статтями з генеалогії литовсько-руських князів. У цих нотатках (написаних на дуже низькому науковому рівні, у самовпевненому, майже хамському по відношенню до своїх опонентів стилі) автор намагався залучити ледве не всіх удільних князів ВКЛ до династії Гедиміновичів. Відповідно до цієї основної ідеї, Пузина вважав Романа Михайловича Брянського та Чернігівського, вбитого 1401 р., онуком Дмитра Ольгердовича Старшого, князя Брянського († 1399)⁹. Однак навіть С.-М. Кучинський – інший польський історик, який в цілому позитивно відносився до творчості Пузини, – з такою версією не погодився, зараховуючи Романа до місцевої династії Ольговичів. Щоправда, Кучинський вважав, що його батьком міг бути як Михайло Олександрович, так і інший Ольгович – Михайло Романович Путивльської гілки династії¹⁰ (при цьому залишивши поза увагою, що кн. Михайло Романович Путивльський, за цілком обґрунтованим висновком російської історіографії, жив ще у 1-й половині XIII ст.¹¹). Тим не менш, сучасний польський дослідник Ян Теньговський чомусь пішов навіть «далі» Пузини, не лише заперечуючи походження Романа з князів Чернігівських, а й схилившись до думки, що він «міг бути сином Михайла Андрійовича, загиблого під Рязанню» у 1385 р.¹²; мова йде про сина Андрія Ольгердовича Полоцького, який не мав жодного стосунку до Брянська, а тим більше Чернігова.

Першу згадку про Романа Михайловича Чернігівського слід відносити до липня 1372 р. А саме, в оригінальній московсько-литовській перемирній грамоті, серед союзників вел. кн. Дмитра Івановича (майбутнього Донського), названі «князь великий Олегъ (Рязанський), князь великий Романъ, князь великий Володимерь Пронський»¹³. З приводу ідентифікації другого з цих правителів у історіографії склалися дві основні версії (не рахуючи цілком безпідставних гіпотез – про належність Романа до Рязанської чи Ярославської династій). Д. І. Ловайський ототожнив його з Романом Семеновичем Новосильським, союзником Дмитра Донського у 1370 – 1380-х рр.¹⁴. Пізніше цю точку зору підтримав С.-М. Кучинський¹⁵, а в наші часи – В. А. Кучкін¹⁶. Іншу версію запропонував Р. В. Зотов, який великокнязівський титул Романа визнав свідченням того, що у грамоті 1372 р. згадується той самий великий князь Чернігівський, що і в Любецькому синодику¹⁷. М. С. Грушевський також писав: «(...) вправді титул вел. князя тоді уживався широко, але такі дуже неправдоподібно, щоб умова назвала новосильського князя великим. А що між тодішніми князями тяжко дошукати ся иншого відповіднішого Романа, то такі ще найскорше сю згадку треба прикласти до Романа Михайловича»¹⁸. Надалі цю версію підтримали Б. М. Флоря¹⁹, Ф. М. Шабульдо²⁰, А. А. Горський²¹, Р. О. Беспалов²².

У принципі суть даного питання зводиться до того, чи міг Роман Новосильський бути згаданим у перемирній грамоті з титулом великого князя. С.-М. Кучинський вважав, що міг, на доказ чого навів три свідчення. 1) Лист Вітовта великому магістру

Тевтонського ордену від 14 серпня 1427 р., у якому литовський правитель повідомляє, що йому присягнули служити великі князі («grosfursten») Рязанський або Переславський, Пронський (у цитаті Кучинського пропущений) та Новосильський²³. Але у даному випадку кн. Новосильський міг бути залучений до числа великих князів з чисто стилістичних причин, так би мовити, «за компанію», будучи згаданим відразу після правителів Переславля-Рязанського та Пронська, які дійсно володіли таким титулом. Утім, заради справедливості, вкажемо на ще один подібний факт, невідомий Кучинському: у червні 1432 р. вел. кн. Швитригайло писав до вел. магістра, що йому присягнули служити «великі князі Одоєвські, брати»²⁴ (Одоєвські були прямими нащадками та спадкоємцями кн. Новосильських). 2) Литовсько-руський літопис повідомляє, що на коронацію Вітовта 1430 р. приїхали, серед інших правителів, «великий князь Тферський и великий князь Резанський и великий Одоєвський»²⁵. Однак варто враховувати, що у даному випадку ми маємо справу з джерелом не документальним, а наративним. У ньому, як і в попередньому випадку, великокнязівський титул Новосильських-Одоєвських міг носити, так би мовити, «напівофіційний» характер. 3) У 1492 р., за словами вел. кн. Московського Івана Васильовича, його слуги, кн. Одоєвські, вели суперечку з іншим князем Одоєвським, який служив Литві, нібито за велике князіння. Але в оригінальних документах мова йде не про велике, а «большое княженіє»²⁶; польський дослідник просто не побачив різниці між цими двома термінами, другий з яких позначав лише першість, старшинство у князівському роді. Князі Одоєвські, які постійно згадуються у дипломатичних документах кінця XV ст., причому з обох сторін, «великими» там жодного разу не названі.

Те ж саме, і це найважливіше, стосується й більш ранніх часів. А саме, якщо ми звернемося до тексту договірних грамот, де титулування правителів завжди витримувалося дуже ретельно, то побачимо, що кн. Новосильські «великими» ніколи не звалися. Це стосується і самого Романа Семеновича, і його старшого сина Семена Романовича, і наступних кн. Новосильських²⁷. У присяжних грамотах новосильсько-одоєвських володарів, виданих великим князям Литовським, вони також вживали лише князівського титулу (причому дуже показово, що Іван Володимирович Пронський у аналогічній грамоті зве себе великим князем)²⁸. Літописні свідчення, хоча й дуже нечисленні, титулюють їх лише князями. Врешті решт, і саме по собі дуже мало вірогідно, щоб правителі рядового Новосильського князівства офіційно, з боку Москви та Литви, визнавалися носіями великокнязівського титулу, на той час – найвищого на Русі.

Отже, ми приєднуємося до думки, що у перемирній грамоті 1372 р. союзником Дмитра Московського був названий вел. кн. Роман Михайлович Чернігівський. Звичайно ж, Чернігівська земля не могла перебувати поза зоною інтересів московської політики XIV ст. Про це збереглося й пряме свідчення, що у царському архіві XVI ст. ще зберігалися «грамоты докончальные великих князей рязанских и великих князей черниговских (...)»²⁹. Очевидно, одна з таких угод, укладена між Дмитром Івановичем Московським та Романом Михайловичем Чернігівським, і відбилася у документі 1372 р. Як писав Б. М. Флоря, «відкрите приєднання голови чернігівського князівського роду до Дмитра Московського було чималим успіхом політики московської великокнязівської влади на Чернігівщині»³⁰. Нарешті, Ф. М. Шабульдо зробив важливе спостереження, що «у 1371 р. Ольгерд не включив Чернігово-Сіверщину до переліку руських земель, залежних тією чи іншою мірою від його влади й тому таких, що мали підлягати юрисдикції окремої митрополії, створення якої він вимагав від константинопольського патріарха»³¹. Дійсно, у своєму листі до патріарха, насправді написаному восени 1370 р.³², литовський володар просив призначити окремого митрополита для наступних, конкретно перерахованих регіонів: Київ, Смоленськ (володіння його васала Святослава Івановича), Тверь (де князував швагер Ольгерда Михайло Олександрович), Мала Русь (західно-руські землі), Новосиль (уділ його зятя Івана, на який незадовго до того здійснили напад московити) й Нижній Новгород (звідки московські війська вигнали іншого зятя Ольгерда, Бориса Костянтиновича)³³. Випадковий, ненавмисний пропуск у цьому переліку Чернігово-Сіверської землі є практично нереальним; отже, до складу ВКЛ вона тоді ще не входила.

Скоріш за все, Роман Михайлович успадкував Чернігів після смерті свого батька, Михайла Олександровича, оскільки у пом'яниках князів Чернігівських вони записані поруч, а інших великих князів Чернігівських для середини XIV ст. джерела не знають. Однак уже у серпні 1375 р. Роман Михайлович, як і раніше, згадується серед союзників Дмитра Московського, а саме, приймаючи участь у його поході на Тверь, виступає вже з іншим титулом – князя Брянського³⁴. Чим це пояснити? Більшість дослідників чомусь сходяться на тому, що реально Брянськом Роман тоді не володів, а князем Брянським був названий лише тому, що був ним колись раніше.

Добре відомо, що з кінця XIII до середини XIV ст. Брянськ знаходився під владою князів зі Смоленської династії³⁵. Історія ж Брянського князівства у 3-й чверті XIV ст. відома надзвичайно слабо. Про включення Брянська до складу ВКЛ повідомляє літописний запис під 6865 (1357) роком: «Того же лѣта князь Васілій Смоленскій приде изъ Орды сѣлъ на княженіи въ Дѣбрянскѣ и мало пребывъ, толко осмь недѣль, преставися, и бысть въ Брянскѣ лихостию лихихъ людей замятня велика и опустѣнье града, и потомъ нача обладати Олгѣрдъ Брянскомъ»³⁶. У 1370 р. вел. кн. Володимиро-Московський Дмитро Іванович «посылалъ воевать Брянска»³⁷. У згадуваній московсько-литовській угоді від липня 1372 р. на боці Ольгерда виступає кн. Дмитро Брянський³⁸. Без сумніву, мова йде про другого сина литовського володаря, який у 1380 та 1399 рр. також згадується з титулом князя Брянського. Однак улітку 1375 р., повторюємо, князем Брянським зветься вже Роман Михайлович, союзник Москви. Що ж стосується Дмитра Ольгердовича, то у грудні 1379 р., під час походу московських військ на Сіверщину, центром його уділу було вже інше місто – Трубчевськ: «Князь Трубческый Дмитрій Олгердович не сталь на бои (...) но выиде изъ града съ княгиною своею и з дѣтми и съ бояры своими и приеха на Москву въ рядъ къ князю великому Дмитрею Ивановичю»³⁹.

Такими є надзвичайно «скупі» дані джерел. Тепер подивимось, яким чином діяльність Романа Михайловича реконструювалась у історіографії.

М. Д. Квашнін-Самарін вважав, що Роман спочатку князував у Чернігові, звідки був переведений до Брянська Ольгердом, «який не хотів залишати прикордонний Чернігів у руках чужого племені»⁴⁰. Однак не можна не зазначити, що Брянськ по відношенню до Литви був набагато більше «прикордонним» містом, ніж Чернігів.

За думкою Р. В. Зотова, Брянськ було включено до складу ВКЛ уже через тривалий час після безладів 1357 р., тоді як брянське князювання Романа Михайловича дослідник відносив до періоду ще до цієї інкорпорації: «За всією вірогідністю, Брянськ був завойований у Ольгердів похід на Русь, 1368 р., і у ньому тоді ж був посаджений син Ольгерда Дмитро, який і в 1372 р. був брянським князем, а в 1380 р. приймав участь, також як брянський князь, у Куликовській битві (...) Вірогідно, Брянськ після 1356 р. знову перейшов під владу Ольговичів і Роман Михайлович був брянським князем принаймі до 1368 р. У літописах під 1375 р. цей князь Роман зветься брянським, вірогідно, тому, що раніше володів Брянськом. Цим містом він міг володіти у залежності від литовського великого князя, й після 1380 р. по рік своєї смерті, у 1401 р., оскільки й повідомлення останнього року зве його також князем брянським». Зотов схилився до думки, що Роман міг удруге отримати Брянськ після повернення Дмитра Ольгердовича Старшого до Литви у 1388 р. (виходить, що Дмитро, замість логічного винагородження за такий вчинок, був, навпаки, позбавлений Владиславом-Ягайлом свого уділу?). А після зміщення з Сіверщини Дмитра-Корибута Ольгердовича (Молодшого) у 1393 р., Роман міг отримати від Вітовта ще й Чернігів⁴¹.

М. С. Грушевський цілком справедливо датував приєднання Брянська до ВКЛ часом незабаром після тамтешніх безладів, близько 1357 – 1358 рр. За думкою дослідника, Роман Михайлович князував там ще до 1370 р., а на момент своєї загибелі у 1401 р. він нібито «був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дійсно княжив в Брянську й Чернігові – сього ми не знаємо». Грушевський лише обережно припускає: «Можливо, що в Брянську сей Роман сидів іще перед Ольгердовим походом 1356 р., бо з тих часів (від смерті Гліба Святославича, 1340 р.) про брянський стіл не маємо звісток. Тяжше вже припустити, що по окупації

1357/8 р. Брянськ відібрано від Ольгерда – хіба він сам наслідком якоїсь комбінації віддав Брянськ Роману?»⁴².

Можна згадати також про екзотичну версію нумізмата К. В. Болсуновського, який вважав Романа Михайловича не лише брянсько-чернігівським, але й київським князем 1360-х рр. – попередником Володимира Ольгердовича! Ця думка заснована на кількох монетах, котрі за своїм типом повністю аналогічні монетам Володимира Ольгердовича, але, згідно з прочитанням Болсуновського, містять легенду з ім'ям Романа⁴³. Однак уже у 1925 р. В. А. Шугаєвський «заперечував існування монет з ім'ям Романа та вбачав у написах на монетах, що приписувалися Роману, написання імені того ж Володимира Ольгердовича»⁴⁴. Остаточо це довів М. Ф. Котляр, який особисто дослідив всі три примірники «монет Романа»: «(...) монети Володимира зроблені примітивно та неохайно, їх легенди ледве читаються, до того ж різники штемпелів київських монет XIV ст. були неграмотними, внаслідок чого замість зв'язаного напису різали на штемпелі вражаючі комбінації з букв імені свого князя. Ось деякі з таких комбінацій й прийняв за слово «Романино» дослідник, якому дуже хотілося відкрити невідомі науці монети»⁴⁵.

Польський дослідник Ю. Пузина взагалі дійшов оригінального висновку, що у 2-й половині XIV ст. діяли два різних Романи Михайловичі. Перший, представник Смоленської династії, був «вижитий» з Брянська Ольгердом, який близько 1370 р. посадив там свого сина Дмитра. Після цього Роман, можливо, за допомогою Ольгерда, заволодів Києвом, однак був «усунутий» і звідти не пізніше 1375 р., коли згадується на московській службі (так! – С. К.). Його зятем був Володимир Ольгердович, який мирним шляхом «увійшов у права свого тестя» на київському столі! Як бачимо, Пузина сприйняв та дещо «розвинув» версію Болсуновського (знайомий з нею за роботами М. фон Таубе), засновану лише на помилковому тлумаченні нумізматичного матеріалу. Що ж стосується Романа Михайловича, вбитого у Смоленську 1401 р., то його польський історик вважав зовсім іншою особою – онуком Дмитра Ольгердовича Старшого, який успадкував Брянськ та Чернігів після загибелі діда у 1399 р.⁴⁶. Вважаємо, що подібні безпідставні комбінації, цілком у дусі «наукового методу» Пузини, коментарів не потребують.

Інший польський дослідник С.-М. Кучинський визнавав існування лише одного Романа, який походив з місцевих Ольговичів. Однак висновки Кучинського щодо діяльності цього князя представляють собою, в основному, довільні домисли самого автора. За його думкою, незабаром після смерті Василя Смоленського у 1357 р. Ольгерд посадив у Брянську, в якості свого васала, вел. князя Чернігівського Михайла Олександровича або ж Романовича (допускаючи його походження з Путивльської гілки Ольговичів – див. вище). Цей Михайло володів династичними правами на Брянськ (був нащадком Романа Старого?), про що ще пам'ятали його мешканці, які з цієї причини не так гостро сприйняли залежність від Литви, розглядаючи вокняжіння у себе Ольговича як, свого роду, відновлення «історичної справедливості». Потім, близько 1369 – 1370 р., Ольгерд посадив у Брянську та Чернігові своїх синів, Дмитра та Костянтина. Ображений Михайло з сином Романом виїхали до Москви, сподіваючись з її допомогою повернути свої володіння. Московський похід на Брянськ 1370 р. було здійснено саме з цією метою, але успіху не досяг. Очевидно, незабаром після цього нещасний Михайло помер, а його син Роман залишився у Москві, зберігши лише титул князя Брянського (1375 р.)⁴⁷. Втім, у питанні про особу князя, вижитого Ольгердом з Брянська та Чернігова, Кучинський припустився певної непослідовності, оскільки за 15 сторінок перед тим відносив ці події не до Михайла, а до самого Романа⁴⁸.

Роман Михайлович повернувся до ВКЛ, очевидно, після смерті Дмитра Донського у 1389 р. або ж на початку правління Вітовта у 1393/94 – 1399 рр. Незабаром після 1393 р. він отримав від Вітовта Брянськ (котрим перед тим нібито володів Дмитро-Корибут Ольгердович) та, вірогідно, Чернігів. Більше того, після розгрому на Ворсклі 1399 р. литовський володар зробив Романа не намісником, а повноцінним, хоча й васальним до себе, великим князем Смоленським. При цьому Кучинський

опирається на свідчення літописів про події 1401р., де говориться про вбивство кн. Романа Михайловича та захоплення у полон, названих окремо від нього, намісників Вітовта⁴⁹. Це дійсно так. Тим не менш, відновлення Вітовтом самостійного Смоленського великого князівства, та ще й під владою князя, який володів сусідніми Брянськом та Черніговом, є практично нереальним. Очевидно, у літописах мова йде про захоплення у полон молодших намісників, залежних від старшого – кн. Романа. Таку систему намісництва було введено у Смоленську відразу після приєднання його до ВКЛ у 1395 р., коли намісниками там були призначені кн. Ямонт та Василь Борейков⁵⁰. Як і у випадку з Романом Брянським, головою адміністрації тут виступає особа з князівським титулом, поруч з яким призначається молодший намісник (і цілком вірогідно, що не один).

Нарешті, варто вказати на ще одну грубу помилку, якої припустився Кучинський. З посиланням на літописи, він пише про загибель у 1375 р. під стінами Твері князя Семена Івановича Брянського. Намагаючись установити походження цієї особи, Кучинський схиляється до думки, що її слід ототожнити з сином Романа Михайловича, який разом з батьком записаний у Любецькому синодику; літописи ж нібито помилково вказали по батькові Семена⁵¹. У даному випадку польського дослідника підвела його необізнаність з генеалогією старомосковської аристократії. В усіх літописах (за винятком одного пізнього хронографа) Семен згаданий без князівського титулу та з прізвищем «Добрынського»; цілком очевидно, що мова йде про московського боярина зі знатного роду Добринських⁵².

За думкою Б. М. Флорі, перехід Брянська від кн. Смоленських під владу Ольгерда слід пов'язати зі втратою Московською династією Великого князівства Володимирського. Разом з тим Роман Михайлович, вел. кн. Чернігівський, з часом визнав зверхність Москви, що й відбилося в перемирній угоді 1372 р. А у 1375 р. він названий князем Брянським тому, що «московський великокнязівський уряд не визнавав захоплення Брянська литовськими феодалами та, вочевидь, ставив своєю метою повернути до Брянська як центру землі голову чернігівського роду»⁵³. Однак ми вважаємо майже нереальним, щоб князь, який скоріш за все фактично володів Черніговом (угода 1372 р., між іншим, забезпечувала безпеку володінь союзників Москви), був названий у літописах Брянським лише з не цілком зрозумілих «ідеологічних мотивів».

Ф. М. Шабульдо вважав, що Роман Михайлович Чернігівський князував у Брянську в 1360-х рр. у якості васала Ольгерда. Заміну його на брянському столі Дмитром Ольгердовичем дослідник відносить до часу після московського походу на Брянськ 1370 р., коли литовський володар «змушений був знову зміцнювати свою владу в цьому місті». Однак у середині 1370-х рр. Дмитро князував уже не в Брянську, а в Чернігові (насправді це стосується не Дмитра Старшого, а Дмитра-Корибута Ольгердовича)⁵⁴. Роман же Чернігівський після виведення з Брянська перейшов на бік Москви, фігуруючи як її союзник в угоді 1372 р. Але не пізніше 1375 р. він знову отримав Брянськ, про що свідчить його титул у Тверському поході: «Зафіксована зміна у титулі, очевидно, відбивала зміни у володільницьких правах на Брянськ обох князів, які могли статися, як здається, з відома Дмитра Ольгердовича на загальнокнязівському з'їзді у Переяславлі (1374 р. – С. К.)»⁵⁵. Очевидно, цю думку слід розуміти так, що Дмитро уступив Брянськ Роману взамін за Чернігів та деякі інші сіверські міста (Трубчевськ, Стародуб, Новгород-Сіверський?).

А. А. Горський погоджується з Р. В. Зотовим та Ф. М. Шабульдо щодо вихідної тези про те, що Роман Михайлович, вел. кн. Чернігівський, отримав Брянськ від Ольгерда близько 1360 р. Однак стосовно датування втрати ним Брянська дослідник пропонує власну, оригінальну версію, яка заснована на двох літописних повідомленнях 1363 р.: 1) митрополит Олексій, повернувшись з ВКЛ, поставив єпископом у Брянськ Парфенія; 2) здобуття литовцями Коршева, після чого «сотворишася мятежи и тягота людем по всей земли». Згідно з відомим «Списком городів руських», Коршев розташовувався на р. Сосні, притоці Дону, тобто на крайньому сході Чернігівської землі. «Щоб його досягти, потрібно було подолати всю Чернігівщину

(...) Але чому у зв'язку з таким вочевидь масштабним литовським походом на Чернігівську землю згадано лише маленький Коршев та не сказано про здобуття жодного великого центру?». Відповідь на це питання Горський вбачає у запису Любецького синодика, а саме, у згадці княгині Марії Корчевської. «Корчев, з котрого походила дружина Романа Михайловича, це скоріш за все і є Коршев. Вочевидь, похід Литви на це місто був пов'язаний з тим, що Роман Михайлович, будучи змушеним залишити Брянськ, намагався там сховатися». Дослідник доходить висновку, що під час поїздки до Литви митрополит Олексій уклав з Романом Брянським та Чернігівським угоду, за якою той переходив на бік Москви. Це й спричинило похід Ольгерда на Чернігівську землю, внаслідок якого у Брянську був посаджений його син Дмитро. У 1370 р. московські війська намагалися повернути місто Роману, але успіху не досягли; Брянськ залишився у руках Дмитра, а потім, вірогідно, його зведеного брата Дмитра-Корибута Ольгердовича⁵⁶.

Версія дотепна, однак нам вона з ряду причин здається непереконливою. Насамперед, більш ніж суперечливим, не підтвердженим жодними джерелами, є сам факт князювання Романа Михайловича у Брянську в 1360-х рр. Далі, судячи з численних прикладів, Любецький синодик стабільно дотримується принципу записів «чоловік – дружина – сини»; отже, за цим принципом Марію слід визнати дружиною не Романа, а його сина Семена. Та найголовніше, у пом'янику Введенської церкви Києво-Печерської лаври (опублікованому через десятиліття після виходу статті Горського), список якого на ціле століття раніше за Любецький синодик, зустрічаємо читання не «Корчевскую», а «Корачевскую» (див. вище). Отже, Марія була дочкою князя Карачевського, найближчого сусіда Брянського; це тим більш очевидно, що про існування у Коршеві на Сосні власних князів нічого не відомо. Нарешті, відсутність згадки у маршруті литовського походу 1363 р. «жодного великого центру» цілком може пояснюватися саме тим, що цей похід було здійснено з литовського Брянська, де сидів Дмитро Ольгердович. На шляху з Брянська до Коршева знаходилося лише одне незначне місто – Карачев (до речі, кн. Святослав Титович Карачевський був одружений на дочці Ольгерда⁵⁷), і для подолання цього шляху зовсім не «потрібно було подолати всю Чернігівщину». Вважаємо, що похід 1363 р. жодного відношення до захоплення литовцями Брянська не мав, інакше літопис, скоріш за все, згадав би про таку доволі важливу подію.

Д. Н. Александров узагалі заперечує залежність Брянська від Литви аж до кінця 1370-х рр., вважаючи, що Дмитро Брянський 1372 р. походив з місцевої династії (Ольговичів). Ця думка жодних підстав під собою не має, ніхто з дослідників її більше не висловлював. Дмитро нібито помер не пізніше 1375 р., після чого Брянськ успадкував Роман Чернігівський. Однак у 2-й половині 1370-х рр. князем Брянським був уже Дмитро Ольгердович Старший, який перейшов на бік Москви. Після Куликовської битви 1380 р. він «змушений був покинути Брянське князівство, й усі Сіверські землі, частково виключаючи Брянськ, перейшли до Дмитра-Корибута». «Отже, у 80-ті роки XIV століття (вірогідніше за все, після 1380 р.) Брянськ перейшов під управління Романа Михайловича, який був того часу чернігівським князем (після 1375 року). Певну владу над Брянськом отримував і Дмитро-Корибут Ольгердович. З прихильника проросійської лінії Роман Михайлович, у силу обставин, що склалися, перетворюється на пролитовського політика, головного провідника лінії Вітовта. До 1388 року відноситься повернення Дмитра Ольгердовича Старшого до Литви та, у винагороду за перехід на бік Ягайла, отримання ним Брянського князівства, до складу якого увійшов і Чернігів»⁵⁸. Виходить, що після 1388 р. Роман не володів ні Брянськом, ні Черніговом, при цьому все ж залишаючись на литовській службі? Гадаємо, доволіність подібних умовиводів автора доводити не варто. І взагалі не можна не зазначити, що книга Александрова, хоча й написана на основі його докторської дисертації, просто вражає кількістю грубих помилок, бездоказових побудов та логічних протиріч.

О. В. Русина вважає, що десь до початку 1370-х рр. Роман Михайлович князував у Чернігові, однак на час укладення перемир'я 1372 р. вже втратив це місто та отримав

підтримку при московському дворі. Потім, між 1372 та 1375 рр., Роман вокняжився у Брянську, звідки Дмитра Ольгердовича було переведено до Трубчевська; не виключено, що це відбулося за угодою Ольгерда з Дмитром Московським. Зберігаючи промосковську орієнтацію, Роман князував у Брянську і в 1379/80 р., під час походу на Трубчевськ та Стародуб⁵⁹.

В. А. Кучкін, не зупиняючись на походженні титулів Романа Михайловича, вважає, що він «залишався на західно-руських землях і певний час служив литовському великому князю. Своєї ж отчини не мав і навіть казну втратив у Брянську, яким управляв від імені Вітовта»⁶⁰.

Нарешті, досить оригінальну версію, засновану, в тому числі, на нумізматичному матеріалі, відносно недавно запропонував Р. О. Беспалов. Дослідник вважає, що Роман Михайлович, отримавши Брянськ від Ольгерда у середині XIV ст., князував там до початку 1370-х рр., коли він перейшов на бік Москви, внаслідок чого втратив Брянське князівство. При цьому Роман зберіг частину своєї «отчини», а саме Любутськ, на що натякає перемирна грамота 1372 р. Тут, у північно-східній Чернігівщині, він розпочав ідеологічне «протистояння» новому князю Брянському, Дмитру Ольгердовичу, для чого вирішив використати давній геральдичний символ своїх предків з XII ст. – т. зв. «чернігівський тризуб», яким став надкарбовувати татарські монети, що були в обігу у вказаному регіоні. Всього виявлено (на 2012 р.) 23 монети з такими надкарбуваннями. Потім, між 1372 та 1375 рр., Роману вдалося повернутися «на велике чернігівське князівство у Брянськ (саме так. – С. К.)»⁶¹. Як бачимо, Беспалов сприйняв уже традиційну, хоча й ні на чому не засновану, тезу про князування Романа Михайловича у Брянську до 1372 р. Не зупиняючись на версії про приналежність до його володінь Любутська, ми вважаємо, що, виходячи з географії знахідок монет з надкарбуванням «чернігівського тризуба», цей геральдичний символ належав все ж не Роману Михайловичу, а Роману Семеновичу Новосильсько-Одоевському, як і було запропоновано при виявленні цих монет (детальний доказ цієї тези виходить за межі даної статті).

Як бачимо, в існуючій історіографії політична біографія Романа Михайловича реконструювалася найрізноманітнішим чином. Ми спеціально навели такий об'ємний історіографічний огляд питання, щоб показати, наскільки важливим для історика є суворо дотримуватися реальних, хай і дуже нечисленних, свідчень першоджерел, а не «запускатися» у розмірковування, засновані на непрямих аргументах та довільних припущеннях. Отже, намагаючись бути якнайбільш об'єктивними, ще раз проаналізуємо ті скупі дані, що зберегли джерела про діяльність останнього Ольговича на чернігівському столі.

Перш за все, варто підкреслити, що жодних прямих свідчень про Романа Михайловича раніше за 1372 р. ми не маємо. Версія про його правління у Брянську протягом 1350 – 1360-х рр. заснована лише на припущенні (як побачимо, безпідставному), що у 1375 р. він був названий князем Брянським «за старою пам'яттю», реально ж містом тоді вже не володів. Літопис повідомляє, що у 1357/58 р. Брянськом почав «обладати» Ольгерд, але мовчить про передачу ним цього уділу якомусь руському, залежному від себе князю. Та й який сенс був литовському володарю у тому, щоб віддавати Брянськ до рук головного князя Сіверської землі, представника чужої династії, яка втратила це місто понад 60 років тому? Версія Кучинського про «відновлення історичної справедливості» нам видається не дуже переконливою. Добре відомо, що всі сини Гедиміна отримали володіння у руських землях; та й найстарший син Ольгерда, Андрій Полоцький, згадується у Полоцьку вже у 1350 р.⁶². Тому найлогічніше буде припустити, що наново приєднаний Брянськ Ольгерд відразу, без якогось «перехідного періоду», віддав у володіння своєму другому сину Дмитру.

Нагадаємо, вперше вел. кн. Роман згадується, у якості союзника Дмитра Івановича Московського, у перемирній грамоті 1372 р. У цьому ж документі фігурує, але вже на боці Ольгерда Литовського, його син – кн. Дмитро Брянський. Великокнязівський титул Романа досить переконливо свідчить про те, що мова йде саме про Романа Михайловича Чернігівського, а не про князя Новосильського (який у офіційних

документах великим ніколи не звався, як і його нащадки). Дійсно, в цей час Чернігово-Сіверська земля була ще незалежною від влади Ольгерда, про що опосередковано свідчить його лист до константинопольського патріарха 1370 р. (див. вище).

Однак у 1375 р. Роман Михайлович згадується, знову як союзник Дмитра Московського, вже з титулом князя Брянського. Тут можливі два варіанти: або столицею Романа тоді дійсно був Брянськ, або ж він був лише титулярним князем, звучить Брянським за своїм колишнім уділом (такі випадки для XIV ст. дійсно відомі). Однак з другим варіантом ми не можемо погодитися хоча б тому, що у такому випадку Роман, скоріш за все, був би названий за своїм *останнім* володінням, тобто князем не Брянським, а Чернігівським: повторюємо, ще у 1372 р. його столицею був Чернігів, не Брянськ, де тоді князував Дмитро Ольгердович. До того ж Чернігів доводився спадковою «отчиною» Романа, а Брянськ, якщо навіть погодитися з версією Р. В. Зотова та його послідовників – лише короткочасним володінням у 1360-х рр. Тому об'єктивно вірогідніше, що у 1375 р. Роман Михайлович був, як і всі інші союзники Дмитра Донського у поході на Тверь, не титулярним, а реально правлячим князем, який очолював війська, зібрані зі свого уділу зі столицею у Брянську. У правильності такого висновку нас остаточно переконує літописне повідомлення 1379 р.

У грудні 1379 р. відбувся похід московських військ на литовські землі, протягом якого вони «взяша городъ Трубческыи и Стародубъ и ины многы страны и волости и села». Причому «князь Трубческыи Дмитрій Олгердович не сталъ на бои (...) но выиде изъ града съ княгинею своею и з дѣтми и съ бояры своими и пріеха на Москву въ рядъ къ князю великому Дмитрею Ивановичю»⁶³. Тут для нас цікаві два моменти. По-перше, серед об'єктів нападу літопис не називає Брянська, котрий знаходився як раз на шляху до Трубчевська й Стародуба, а за своїм значенням, безперечно, перевершував ці міста. По-друге, Дмитро Ольгердович зветься князем Трубчевським, і саме Трубчевськ фігурує як його столиця, де перебував не лише сам князь, а і його родина та бояри. Все це, за нашою думкою, досить переконливо свідчить про те, що Брянськ тоді знаходився у руках союзника Москви, Романа Михайловича, який і згадується як такий у 1375 р. Отже, між 1372 і 1375 рр. Дмитро Ольгердович, а фактично його батько, уступили Брянськ Роману.

У той же час зрозуміло, що Ольгерд не міг «просто так» відмовитися від Брянська на користь князя, який був союзником Дмитра Московського. Збройним шляхом відібрати місто від ВКЛ могла лише Москва, однак ні про який конфлікт між ними у період 1372 – 1375 рр. нам не відомо. Ситуацію прояснюють пом'яники князів Чернігівських, де міститься запис з ім'ям вел. князя Дмитра Чернігівського, якого Р. В. Зотов, на нашу думку, цілком справедливо ототожнив з Дмитром-Корибутом Ольгердовичем, за іншими джерелами – князем Новгород-Сіверським⁶⁴. Звідси варто зробити висновок, що взамін за Брянськ Роман Михайлович уступив Ольгерду своє «отчинне» Чернігівське князівство, очевидно, включаючи Новгород-Сіверський та деякі інші міста, яке й було віддане в управління сину литовського володаря.

Нагадаємо, що думку про такий перерозподіл князівських столів висловив ще Ф. М. Шабульдо, пов'язавши його зі з'їздом у Переяславлі-Заліському 1374 р. Однак дослідник вважав, що великим князем Чернігівським, записаним у Любецькому синодику, був Дмитро Ольгердович Старший, який отримав Чернігів, Стародуб, Трубчевськ та, очевидно, Новгород-Сіверський взамін за Брянськ⁶⁵. У даному випадку Ф. М. Шабульдо, очевидно, через неухважність, не звернув уваги на те, що Дмитро Старший поминається у синодику дещо нижче, причому без титулу вел. князя Чернігівського; згадка разом з ним синів Михайла та Івана, які відомі також за родовідними книгами XVI ст., доводить, що мова йде саме про старшого сина Ольгерда⁶⁶. Тому варто погодитися з Р. В. Зотовим, що записаний у синодику вел. кн. Дмитро Чернігівський – це Дмитро-Корибут Ольгердович. Скоріш за все, на 1375 р. вже існував конфлікт Ольгерда зі своїми старшими синами від першого шлюбу, внаслідок якого він зробив своїм наступником одного з молодших, Ягайла. Саме тому литовський володар посадив у Чернігові та Новгороді-Сіверському іншого свого сина від другого шлюбу, Дмитра-Корибута (зазначимо, що наступні два десятиріччя

він був постійним союзником Ягайла), а Дмитру Старшому, замість Брянська, надав лише незначний Трубчевськ.

Обмін Чернігова на Брянськ напрошувався «сам собою» хоча б з географічних причин. Адже на той час Чернігівське князівство, хоча й належало союзнику Москви, представляло собою значний анклав московської сфери впливу, з усіх боків (окрім хіба що кордону з «диким полем») оточений литовськими володіннями. Можна припустити, що ініціатором обміну був сам Роман Михайлович, якому значно спокійніше було сидіти ближче до союзної Москви – у Брянську, ніж у Чернігові, під постійною загрозою бути «роздавленим» литовськими кліщами. Щоправда, у територіальному плані об'єкти такого обміну, схоже, були нерівноцінними: до складу Чернігівського князівства, скоріш за все, тоді входила більша частина Сіверщини з кількома містами (принаймні, жодних свідчень про існування тут у цей період удільних князів-Ольговичів не збереглося, у тому числі у князівських пом'яниках, де такі свідчення були б очікуваними), тоді як у Брянському князівстві інших міст, окрім столичного, не було. Але така нерівноцінність дещо компенсувалася тим, що після монгольської навали саме до Брянська перейшла роль фактичної столиці Чернігівської землі; зокрема, сюди перенесли свою резиденцію і єпископи Чернігівські, які стали зватися Брянськими (загальновизнаний факт).

Таким чином, за нашим переконанням, є можливість установити чіткі хронологічні межі приєднання Чернігова та, скоріш за все, більшої частини Сіверщини до ВКЛ – період після липня 1372 р. і до серпня 1375 р.

Наприкінці XIV ст. Роман Михайлович, тепер кн. Брянський, порвавши з Московою, зробив політичний вибір на користь ВКЛ. А саме, на час своєї загибелі у 1401 р. він був намісником вел. князя Вітовта у Смоленську. З того факту, що разом з Романом там згадуються *брянські бояри* (див. вище), випливає, що він до кінця життя залишався реальним володарем Брянська. Та й сам по собі перехід князя Брянського з московського боку на литовський, треба думати, мав сенс лише за умови збереження за ним його володінь⁶⁷. Більше того, Вітовт, здається, у винагороду за цей перехід повернув Роману ще і його «отчинний» Чернігів. Так, у 1404 р. литовський володар нагадував вел. князю Василю Московському про те, що Юрій Смоленський «брата мнѣ и тобѣ князя великого Романа Черниговского убилъ и казну его взялъ». Навряд чи Вітовт став би називати Романа його титулом тридцятирічної давнини, коли б той на час своєї загибелі володів одним Брянськом. Очевидно, у 1401 р. Роман Михайлович був реальним «великим князем» Чернігівським, васальним Литві. Саме високий статус цього давнього титулу дозволяв його власнику, нехай і формально, вважатися «братом» (рівнею) двох наймогутніших правителів на землях давньої Русі – великих князів Литовсько-Руського та Володимиро-Московського.

Цілком вірогідно, що головним стимулом, який схилив Романа Михайловича до переходу на бік Литви, була саме обіцянка Вітовта повернути йому Чернігів. У такому випадку це могло статися після 23 травня 1393 р. (коли Сіверську землю отримав кн. Федір Любартович)⁶⁸ і до 1398 р. (коли Федір, порвавши з Вітовтом, згадується в еміграції в Угорщині)⁶⁹. У рамках указанного періоду найбільш «підходящим» моментом, коли кн. Брянський підкорився Литві, був час після захоплення Вітовтом сусіднього Смоленського великого князівства, 28 вересня 1395 р. Литовським намісником (головним) у Смоленську був призначений кн. Ямонт, який загинув у битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р.⁷⁰ Після цього Роман Михайлович отримав ще й високу посаду намісника Смоленського, котру й займав до своєї загибелі у серпні 1401 р. В одному літописі з приводу цього вбивства говориться, що Роман «кишку бо с хлебом ел»⁷¹. Слово «кішка» у давнину означало ковбасу; отже, схоже, князя звинувачували у вживання м'яса під час Великого посту?⁷²

Дружина та діти Романа Михайловича у 1401 р. потрапили у полон, але невдовзі були звільнені. Імена його сина Семена Романовича та княгині Марії Корачевської відомі лише з пом'яників. За думкою Р. В. Зотова, Марія була дружиною Семена Романовича⁷³, А. А. Горський же вважав її дружиною самого Романа, яка нібито походила з Коршева на Сосні (засновуючись на помилковому читанні Любецького

синодика «Корчевскую»; з більш давнім пом'яником Введенської церкви Києво-Печерської лаври, де читається правильне «Корачевскую», дослідник знайомий не був – див. вище). Ми приєднуємося до думки Зотова, оскільки у пом'янику в усіх випадках, коли разом з князем поминались його дружина та сини, ім'я дружини *завжди* ставилось перед іменами синів. Скоріш за все, Марія була дочкою кн. Святослава Титовича Карачевського, дружиною якого була дочка Ольгерда Литовського. До речі, шлюб сина Романа Михайловича та онучки Ольгерда, тобто споріднення з литовською династією, цілком міг мати стосунок й до його останнього політичного вибору – розірвання союзу з Москвою та перехід на службу до ВКЛ.

Через три роки після загибелі Романа Михайловича, у 1404 р., Брянськ та Чернігів було віддано в уділ Швитригайлу Ольгердовичу⁷⁴. У володінні ж нащадків Романа залишилася лише брянська волость Осовик⁷⁵ та, можливо, деякі інші. За родоводами XVI ст., князі (О)совицькі були нащадками Романа Михайловича I Старого⁷⁶. Більш близьким їхнім предком, напевне, був і Роман Михайлович II; практично неможливо, щоб представники якоїсь іншої, гіпотетичної гілки роду Романа Старого зберігали Брянський Осовик з кінця XIII ст. до 1372/75 р., тобто у період, коли сам Брянськ належав князям Смоленським, а потім Литовським (див. вище).

1. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18.

2. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902 (факсимільне видання). – Арк. 18 зв.-19. Близький запис міститься також у московському Синодику Успенського собору, де віддається пам'ять «великому князю Роману Михайловичу Черниговському, умершему нужною смертию»; далі тут поминаються князі Володимир Дмитрович Пронський († 1373) та Лев Романович Новосильський (початок XV ст.) (Древняя Российская вивлиофика. – М., 1788. – Ч. VI. – С. 447).

3. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000 [СПб, 1863]. – Т. XV. – Стб. 471.

4. ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 231, і т. д.

5. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 176.

6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 42, прим. 54.

7. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 219-220.

8. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 96.

9. Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 152, прим. 327, s. 167, прим. 400 (переказ висновків неопублікованої статті Пузини про Дмитра Старшого).

10. Kuczyński S. M. Ziemia... – S. 166-167, 168.

11. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 42, прим. 57; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 103.

12. Tegowski J. Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 72.

13. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – М.; Л., 1950. – С. 22, № 6. Л. В. Черепнин відносив цю грамоту до 1371 р., однак В. А. Кучкін доводить, що вона була складена у 1372 р., див.: Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2000. – № 1. – С. 32-38.

14. Иловайский Д. И. История Рязанского княжества. – М., 1858. – С. 165, прим. 160.

15. Kuczyński S. M. Ziemia... – S. 125-126.

16. Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. – 2000. – № 2. – С. 3-5.

17. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 97, 99.
18. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.; Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 451.
19. Флоря Б. Н. Борьба московских князей за черниговские и смоленские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – М., 1982. – Вып. 1. – С. 72.
20. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 107.
21. Горский А. А. Московские «примыслы» конца XIII – XV в. вне Северо-Восточной Руси // Средневековая Русь. – М., 2004. – Вып. 5. – С. 148.
22. Беспалов Р. А. Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах // Куликовская битва в истории России. – Тула, 2012. – Вып. 2. – С. 137-138.
23. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1882. – Т. VI. – S. 779.
24. Див переклад цього фрагменту зі старонімецької: Беспалов Р. А. О хронологии жизни князя Фёдора Львовича Воротынского // Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки. Историография. Источниковедение. Методы исторических исследований». – М., 2012. – № 21 (101). – С. 29, 38; Коцебу А. Свитригайло, великий князь Литовский. – СПб., 1835. – С. 127.
25. ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. XVII. – Стб. 66, 103.
26. Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т. XXXV. – С. 59, 65.
27. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 53, 54, № 19 (1402 р., послання на 1380-ті рр.), с. 85, № 33 (1434 р.), с. 144, № 47 (1447 р.).
28. Там само, с. 117, № 39 (1442 р.), с. 192, № 60 (1459 г.); пор. с. 68-69, № 26 (1427 г., грамота І. В. Пронского).
29. Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года. – М., 1960. – С. 32.
30. Флоря Б. Н. Борьба московских князей... – С. 72.
31. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 107.
32. Беспалов Р. А. О письме Ольгерда патриарху Филофею // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2015. – № 2. – С. 49-58.
33. Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Т. VI. – Приложения. – Стб. 136-140.
34. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 111, і т. д.
35. Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.) // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 76-89.
36. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 65.
37. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 92.
38. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 22, № 6.
39. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.
40. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. – С. 219-220.
41. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 98-99, 218-219.
42. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 66-67, 451.
43. Болсуновский К. В. Монеты киевских князей XIV столетия. – К., 1909. – С. 15; Ильин А. А. Классификация русских удельных монет. – Л., 1940. – Вып. 1. – С. 21.
44. Соболева Н. А. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ) // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1970. – Вып. VIII. – С. 87, 83.
45. Котляр Н. Ф. Кладонискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 115-116.
46. Puzyra J. Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // Ateneum wileńskie. – Wilno, 1936. – R. 11. – S. 86-87; Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 167, прим. 400, s. 152,

прим. 327 (переказ висновків неопублікованої статті Пузини про Дмитра Ольгердовича Старшого).

47. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 168-169, 174.
48. Там само, s. 153.
49. Там само, s. 169, 175-176, 167-168.
50. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – С. 30, 51.
51. Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 169-170.
52. См.: Горский А. А. Брянское княжество... – С. 107, прим. 97; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 95-96.
53. Флоря Б. Н. Борьба московских князей... – С. 69-73.
54. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 139, 145.
55. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 88-89, 107, 111.
56. Горский А. А. Брянское княжество... – С. 89-92.
57. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 185, і т. д.
58. Александров Д. Н. Феодалная раздробленность Руси. – М., 2001. – С. 216-221.
59. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 91-95; Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К., 1998 / Україна крізь віки. – Т. VI. – С. 73-74.
60. Кучкин В. А. Московско-литовское соглашение о мире 1372 года // Древняя Русь. – 2000. – № 2. – С. 4. До такого висновку дослідник приходять, доводячи неможливість ототожнення Романа Михайловича з вел. князем Романом угоди 1372 р., який точно був реальним, правлячим володарем (див. вище).
- Згадаємо ще про статтю місцевого брянського історика Г. П. Полякова: Брянское княжество в составе Великого княжества Литовского и Русского. К истории потери независимости и прекращения существования Брянского княжества // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск, 2010. – С. 438-444. Вона носить, в основному, оглядовий характер. Автор вважає, що у 1350 – 1380-х рр. контроль ВКЛ над Брянськом був лише тимчасовим явищем, а «остаточну втрату незалежності (так – **С. К.**) Брянським князівством слід датувати 1392-1395 рр.», але без будь-яких конкретних висновків.
61. Беспалов Р. А. Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах // Куликовская битва в истории России. – Тула, 2012. – Вып. 2. – С. 137-142; Беспалов Р. А. О датировке клеймения монет черниговским трезубцем // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2012. – Вып. 4. – С. 120-121, 127.
62. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. – С. 27.
63. ПСРЛ. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 138.
64. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 137-146. Втім, ця ідентифікація поділяється не всіма дослідниками, зокрема, її заперечували С.-М. Кучинський та О. В. Русина. Детальний розгляд цього питання виходить за межі даної статті.
65. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 88, 89, 111.
66. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 151-153.
67. А. А. Горський взагалі вважає, що «Вітовт повернув Романа до Брянска у якості свого васала» лише після загибелі Дмитра Ольгердовича у 1399 р., який при цьому у літописах названий князем Брянським (Горский А. А. Брянское княжество... – С. 93). Але тут же говориться також про загибель Андрія Ольгердовича Полоцького та Гліба Святославича Смоленського, які на той час Полоцьком і Смоленськом вже давно не володіли.
68. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 30-31, № 33, 34. До цього Сіверщина належала Дмитру-Корибуту Ольгердовичу, відібрана в нього на початку 1393 р.
69. Codex diplomaticus Prussicus. – Königsberg, 1861. – Bd. 6. – S. 61, № LVII.
70. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 379, 386.
71. ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 121 (кома проставлена з помилкою).

72. Тому нам видається надуманою версія, нібито Роман «загинув за запровадження у Смоленську поганських звичаїв та за образу хліба» (Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. – С. 220).

73. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 244.

74. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 178-179, прим. 4, 2.

75. Згадується у 1504 р.: Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI веков. – С. 359.

76. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 180, і т. д. Про князів Осовицьких на литовській службі у 1486 – 1488 рр. див.: Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2004. – Кnyга Nr 4. – Р. 31, 59, 76.

Главные выводы статьи являются следующими. Роман Михайлович II, великий князь Черниговский, впервые упоминается в 1372 г. как союзник Московского государства. Между 1372 и 1375 гг. он уступил Черниговское княжество великому князю Литовскому Ольгерду, получив взамен Брянское княжество. В конце XIV в. (1395 г.?) Роман, разорвав с Москвой, перешёл на службу к Витовту Литовскому, который, кроме Брянска, вернул ему родовой Чернигов, а также назначил на должность наместника Смоленского (1399 г.). В Смоленске Роман Михайлович и погиб, убитый после взятия города его бывшим правителем, великим князем Юрием Смоленским, в 1401 г.

Ключевые слова: Чернигов, Брянск, помянники князей Черниговских, династия Ольговичей, Москва, Великое княжество Литовское (ВКЛ), Ольгерд, Дмитрий Ольгердович Старший, Дмитрий Московский, Витовт.

Kelembet S. N. Grand Duke Roman Mikhailovich II – the last independent Chernigov governor.

Here are the main conclusions of the article. Roman Mikhailovich II, Grand Duke of Chernigov, was first mentioned in 1372 as an ally of Moskovia state. Between 1372 and 1375 years he gave Chernigov principality to the Lithuanian Grand Duke Olgerd, and got Bryansk principality instead. At the end of the XIV century (1395?) Roman, breaking with Moscow, began to serve the Lithuanian ruler Vytautas, who gave him back not only Bryansk, but also native Chernigov, and has appointed him the governor of Smolensk (1399). In Smolensk Roman Mikhailovich died, killed after the capture of the city by its former ruler, the great prince Yuri of Smolensk, in 1401.

Keywords: Chernigov, Bryansk, Chernigov princes' sinodics, dynasty of Olegoviches, Moscow, the Grand Duchy of Lithuania (GDL), Olgerd, Dmitry Olgerdovich The Eldest, Senior Dmitry of Moscow, Vytautas.

